

Original Research Paper

The prehistory of the university in Iran

Maghsood Farasatkah*

Professor of Higher Education Development Planning, Institute for Research and Planning in Higher Education, Tehran, Iran

ARTICLE INFO

Received: Jul. 16, 2022

Revised: Sep. 01, 2022

Accepted: Sep. 23, 2022

KEYWORDS

Iran

University

Historicity

Prehistory

Scientific Idea

Materiality

* Corresponding Author
m_farasatkah@irphe.ir
☎ +21 22010616

How to Cite this article:

Farasatkah, M. (2023). The prehistory of the university in Iran. *University Studies*, 1(2), 7-21. doi: 10.22035/jous.2023.4973.1020

URL:

http://www.jous.ir/article_423.html

Copyright:

© The Authors. This is an open access article under the [CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) license

ABSTRACT

University in Iran has become a social discourse, with its increasing tumult in our cities becoming a demographic issue as well. Questioning the idea of the university, its historicity and originality or whether the concept imported are part of this public debate as well as its legitimacy in Iran as an institution for itself. Did the idea and history of Iranian university come from "nothing"? This study discusses the issue by applying a meta-analysis of previous studies which have already dealt with the emergence of the idea of university from a prehistory. University was a social domain before it was a historical one. The materiality was involved in the origin of this idea. In other words, the idea of the university arose from the concrete transformation of Iranian context in the pre-constitutional period. Thus, a platform for the debate was formed. The scientific knowledge in Iran was an emergent movement in the minds; which arose and constructed from the very objective and concrete desires and new mobilities of the Iranian society. Before the actual date of the university calendar could be determined, this process was accompanied by struggles of about a century and a half. A combination of factors such as war, contagious disease, famine, destruction and misfortune, in addition to mobility and exchanges, a network of people and things and communications; all helped prepare groups of Iranians as "subjects" to master it mentally/technically. They spoke so much in the name of science (as a new knowledge base) until the birth of the university. The idea and the history of Iranian university, whether weak or strong, also need to be searched in the prehistory.

INTRODUCTION

University in Iran has been an issue of debate for over a century that has gradually turned into a public discourse. Hundreds of academic organizations and institutions and related bodies now spread across the country, even in small cities, encompassing millions of students of different fields. It has grown to the extent that sometimes in distant places, the number of employees (faculty members, staff and managers) as well as students and their families are equal to the total population of the area. Is the Iranian university an original or an imported entity? How legitimate is its idea and what is its origin? The question of this article is about the history of the university and its idea in Iran.

METHODOLOGY

To study the historicity of university in Iran, a meta-analysis research method has been used and its findings have been compared with previous researches. Some of the important issues of the current research are: Has the university in Iran come from nothing? If not; what made the condition fertile for the emergency of university and its idea? What were the previous contexts, from which, the history of university arose?

FINDINGS

The idea of a university in Iran cropped up from a material passage. In other words, social life and its changes made it possible to develop the idea of a university. Ten effective drivers in the formation of such idea in Iran were: 1. Security; 2. Health; 3. Trade; 4. Buildings and facilities; 5. Agriculture and cultivation; 6. Government planning and politics/diplomacy; 7. Education of the nation; 8. Population management; 9. Leisure and aesthetics; and 10. Knowledge and truth. For example, groups of Iranians realized that cholera is a scientific matter; while it used to be considered a fate. The prehistory of the university in Iran began to face a decline and therefore, our thinkers realized the necessity of a novel epistemological system in knowledge. A few of the new elites called for a transformation in the production of knowledge and methods of education.

The totality of these objective and subjective transformations between the pre- and post-constitutional era provided the ground and reached the moment of the birth of a university during Iran's modernization movement. Prior to that, Iranian elites spoke much about knowledge and built a place or an institution for the same. We see "speaking in the name of knowledge" in the first travelogues of Iranians. An example is the travel book of Mirza Saleh. He went to London to study between 1815 and 1819, which is almost 110 years before the beginning of the history of the university. Science is a central and prominent signifier in Mirza Saleh's travelogue and other treatises and writings. From time to time, his attention is focused on emerging scientific issues: Wool weaving machine, school for youth, hospital, a machine that makes paper, minerals tied to a wheel and wrapped in a chain, the

cure for smallpox supported by doctors and surgeons, London business is in favor of the population, 500 ships afloat on the Thames and, there are 30 hospitals in London.

Also in Shushtri's travelogue titled Tohfa Al-Alam, which was written in the 1790s, we see the attention to new knowledge and arts; "New scientific and technical products and structures such as cameras, clocks, cranes, odometers, thermometers and ventilators, "School", "Boys and girls who go to school together", "Critic newspaper", "House of Justice (Parliament)", "Business and Prosperity", "Council and Consultancy", "Printing", "Insurance" to "English Laws and Legal Institutions and Justice" in which it is possible to condemn the government officials with the people's complaint... .

CONCLUSION

It was tens of years before the establishment of a university in Iran that during the 19th century concrete changes were caused in the field led to discourses, and modern science became a serious topic in this way. It was war, cholera, death, disease, destruction, famine, drought, corruption, misfortune, anarchy and devaluing of Iranians that made groups exchange a new plan of knowledge. The scientific matter arose as a social matter from this concrete world and continued its flow in the mental world. Illness became a scientific matter and not an earthly and heavenly or a supernatural. In the first treatises of Iranians, hundreds of times the affairs of the world were referred to the scientific ones. This was a time when there was still a century and a half left from the beginning of the history of post-secondary schools in Iran, let alone a university.

The historicity of university is usually subject-oriented. In these historiographies, the dominant assumption was that there is a distinction between mind and object, between thinking and technique, and between concept and context. But contrary to these untested assumptions; it was the introduction of new objects such as printing machines, cameras, weapons, drugs, vaccines, telegraphs and others into the sphere of Iranian life, which led the Iranian mind to a new plan of knowledge in the pre-constitutional period, and the need to have a university. As a matter of fact, the idea of a university in the post-constitutional period was born from this passage, and thus, the history of the university was born.

CONFLICT OF INTEREST

The authors declare no conflict of interest.

University Studies

Vol. 1
Issue 2
Winter 2023

BIBLIOGRAPHY

- Abdollahi, M. (1991). Gholamhosein Seddighi and Sociology in Iran. *Social Sciences*, 1-2, 11-29. (In Persian)
- Ashraf, A. (1997). Gholamhosein Seddighi, founder of Sociology in Iran. *Iranian Studies Journal*, 15(4), 519-538. (In Persian)
- Azad Armaki, T. (1999). *Sociology of sociology in Iran*. Tehran, Iran: Kalame. (In Persian)
- Bagheri, K. (1999). Possibility and the process of knowledge development based on Islamic thought. In: *University, Society and Islamic Culture*. Tehran, Iran: Ministry of Science, Research and Technology. (In Persian)
- Bahrani, M. (2021). Principal and Teleos of University in Iran. *Journal of Research and Planning in Higher Education*, 27(3), 1-22. (In Persian)
- Callon, M., & Law, J. (1994). Reframing and grounding Nonhuman Agency. *American Behavioral Scientist*, 37(6), 839-856.
- Callon, M., & Law, J. (1995). Agency and the hybrid collectif. *South Atlantic Quarterly*, 94, 481-507.
- Farasatkah, M. (1994). *Beginning of modern neo-thinking*. Tehran, Iran: Sahāmi-ye Enteshār. (In Persian)
- Farasatkah, M. (2009). *The ventures of univrsity in Iran*. Tehran, Iran: Rasā.
- Farasatkah, M. (2010). *University and higher education: global views and Iranian Issues*. Tehran, Iran: Ney. (In Persian)
- Farasatkah, M. (2014). *80-years history of College of Engeeneering, University of Terhan, Story of a land*. Tehran, Iran: Ney. (In Persian)
- Farasatkah, M. (2018). A critique on religious science project and state Islamization of science and universities in Iran. *Sāzandegi*, 123-124. (In Persian)
- Farasatkah, M. (2020). *Humanities in Iran and the Issue of social impact*. Tehran, Iran: Institute for Humanities and Cultural Studies. (In Persian)
- Farasatkah, M. (2021a). *What did professors of professors: history of higher education from 1918-1978*. Tehran, Iran: Ney. (In Persian) Farasatkah, M. (2021b). Critical view on Iranian historiography. *Mardom Nāme*, 18&19, 249-263. (In Persian)
- Farasatkah, M. (2022). *The occasional university in Iran* (4th ed.). Tehran, Iran: Āgah. (In Persian)
- Farasatkah, M. (2023). *Boarder actors: 100 early yeasrs, from Shushtari to Froughi generation* (3rd ed.). Tehran, Iran: Gam-e Now. (In Persian)
- Fayaz, E. (2010). *Anthropology of historical science in Iran*. Tehran, Iran: Čāp va Našr-e Beynolmellal. (In Persian)
- Fazeli, N. (2008). *Cultura and University*. Tehran, Iran: Sāles. (In Persian)

- Ghaneirad, S.M.A. (2002). New method of knowledge production: Ideology and reality. *Iranian Sociology*, 4(3), 28-59.
- Ginzburg, C. (2012). *Threads and Traces: True False Fictive* (A. C. Tedeschi, & J. Tedeschi, Trans.). Berkeley, CA: University of California Press.
- Heidari, A., & Azizabadi, Z. (2021). *The internal order of the university: understanding the internal system of knowledge production about the university*. Tehran, Iran: Institute for Cultural, Social and Civilization Studies. (In Persian)
- Heilbron, J. (2013). *The Rise of Social Theory*. Cambridge: Polity Press.
- Iranian Sociology Journal (2002). Gholamhosein Seddighi, Founder of Iranian Sociology. *Journal of Iranian Sociology*, 4(1), 161-164.
- Latour, B. (2005). *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. UK: Oxford University Press.
- Lepenies, W. (1988). *Between Literature and Science: The Rise of Sociology*. New York: Cambridge University Press.
- Mansoori, R. (2014). *Concept of new science, traditional science and development barriers in Iran*. Tehran, Iran: Iranian-Islamic Model of Development Center. (In Persian)
- Menashri, D. (2021). *Education and the making of modern Iran* (M.H. Badamchi, & E. Mosleh, Trans.). Tehran, Iran: Hekmat-e Sina. (In Persian)
- Mesbahian, H. (2009). University from history to philosophy. *Historical Perspective & Historiography*, 19(1), 123-156. (In Persian)
- Moseley, F., & Tony, S. (Eds.) (2014). *Marx's Capital and Hegel's Logic: A Reexamination*. Netherland: Leiden.
- Nabavi, S.A. (2004). *Theoretical and strategic basics of Islamization of universities*. Tehran, Iran: Supreme Council of the Cultural Revolution. (In Persian)
- Naraghi, E. (1976). *West knowledge and east wisdom*. Tehran, Iran: Amir Kabir. (In Persian)
- Nasr, S.H. (2000). *The need for sacred knowledge* (H. Miandari, Trans.). Qom, Iran: Tāhā Cultural Institute.
- Picon, A. (2008). Utopian Socialism and Social Science. In: T. M. Porter & D. Ross (Eds.), *Cambridge History of Science*, vol. 7: *The Modern Social Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pūras, A. (2014). Robert Owen in the History of the Social Sciences: Three Presentist Views. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 50(1), 58-78. doi: 10.1002/jhbs.21644
- Rafipoor, F. (2002). *Iranian scientific development barriers and solutions*. Tehran, Iran: Sahāmi-ye Enteshār. (In Persian)
- Ruholamini, M. (2002). Social science teaching in Iran. In: First National Conference on Iranian Studies, 17-18 Jun 2002, PP. 281-291. (In Persian)

University Studies

Vol. 1
Issue 2
Winter 2023

- Samim, R. (2020). *Bureaucratic relations in early university* (Research Paper). Tehran, Iran: Institute for Cultural, Social and Civilization Studies. (In Persian)
- Sharifzade, R. (2018). *Negotiation with objects: Bruno Latour and Actor Network theory*. Tehran, Iran: Našr-e Ney. (In Persian)
- Shirazi, M. (1347). *Travelouge* (E. Ranin, & M. Shahrestani, Ed.). Tehran, Iran: Rowzān. (In Persian)
- Shostari, A. (1984). *Tohfāt-ol-Ālam va zeyl-ol-Tohfāh* (S. Movahed, Ed.). Tehran, Iran: Tahoori. (In Persian)
- Sziarto, S. (2016). Four reasons in self-defence of history (J. Moradhaseli, Trans.). *Kārnāme-ye Tārix*, 2(6), 139-159. (In Persian)
- Tabatabaei, J. (2019). *Considerations about the university*. Tehran, Iran: Minu-ye Xerad. (In Persian)
- Tajik, M.R. (2004). *Uprising of subjugated knowledge. In: Discourse, anti-discourse and politic*. Tehran, Iran: Institute for Humanities Research and Development. (In Persian)
- Tehran University of Medical Science Islamic Association (N.D). *What is dependent university? From the collapse of Shah Regim to Islamic Cultural Revoluton*. Tehran, Iran: Jahād-e Dānešgāhi Central Office. (In Persian)
- Tehraniān, M. (1356). *University thought: Investigation on Iranian higher education issues*. Hamedan, Iran: Research Center for Communication and Development in Iran, Bu Ali Sina University. (In Persian)
- Tolouei, V. (2015). Pre-history of sociology in Iran. *Iran Namag*, 30(4). (In Persian)
- Towfigh, E. (2017). *About knowledge system*. Tehran, Iran: Institute for Cultural, Social and Civilization Studies. (In Persian)
- Yousefi Aghdam, R., & Farasatkah, M. (2021a). The emergence of the child subject in the Qājār era: An introduction to materiality of the history of ideas in contemporary Iran. *Interdisciplinary Studies in Humanities*, 13(4), 59-87. doi: 10.22035/isih.2021.4460.4441
- Yousefi Aghdam, R., Farasatkah, M., Zokaeei, M.S., & Nafisi, N. (2021b). New technologies and transformation of "knowledge" and "techne" meaning in Qajar period. *History of Science*, 19(1), 183-221. doi: 10.22059/JIHS.2021.331872.371653

فصلنامه مطالعات دانشگاه

Homepage: <http://www.jous.ir>

مقاله پژوهشی

پیشاتاریخ دانشگاه در ایران

مقصود فراستخواه*

استاد برنامه‌ریزی توسعه آموزش عالی، مؤسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی، تهران، ایران

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۴/۲۵ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۱/۰۶/۱۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۷/۰۱</p> <p>واژگان کلیدی: تاریخیت دانشگاه پیشاتاریخ امر علمی ایران ایده دانشگاه ماده دانشگاه</p> <p>* نویسنده مسئول m_farasatkhah@irphe.ir ① ۰۲۱۲۲۰۱۰۶۱۶</p> <p>چگونه به این مقاله ارجاع دهیم: فراستخواه، مقصود (۱۴۰۱). پیشاتاریخ دانشگاه در ایران. فصلنامه مطالعات دانشگاه، ۲۱(۲)، ۷-۲۱. doi: 10.22035/jous.2023.4973.1020</p> <p>URL: http://www.jous.ir/article_423.html</p> <p>کلیدرایت: © نویسندگان / دسترسی به متن کامل مقاله براساس قوانین کپی‌رایت کامانز 4.0 CC BY آزاد است.</p>	<p>دانشگاه در ایران گفتاری اجتماعی شده است. همه‌مهمه دانشگاه شهرهای ما را فراگرفته و دانشگاه مسئله‌ای جمعیتی شده است. پرسش از تاریخت و اصالت یا وارداتی بودن ایده دانشگاه در ایران و مشروعیت نهاد دانشگاه بخشی از این مباحثه عمومی است. آیا ایده و تاریخ دانشگاه ایرانی از «هیچ» درآمده است؟ مطالعه حاضر، به روش فراتحلیل مطالعات قبلی نویسنده و دیگر محققان، درباره تاریخت دانشگاه در ایران با تأکید به برخاستن آن از یک پیشاتاریخ بحث می‌کند. دانشگاه امری اجتماعی بود، قبل از آن‌که امری تاریخی بوده باشد. امر مادی در نشئت گرفتن ایده از اذهان دست داشت. ایده دانشگاه برخاسته از دگرگونی‌های عینی بر روی زمین ایران در دوره پیشامشروطه بود و بستری برای جدال ایده شد. امر علمی در ایران جنبشی نوآیند در اذهان بود که از عینی‌ترین و انضمامی‌ترین امیال و خواسته‌ها و تحرکات نوپدید جامعه ایرانی برخاسته است و برساخته شده است. این یک‌ونیم سده کش‌وقوس داشت، پیش از آن‌که هنوز تاریخ سالنامه‌ای دانشگاه رقم بخورد. امور انضمامی مثل جنگ، بیماری واگیر، قحطی، ویرانی و نگون‌بختی به‌علاوه تردها و مبادلات و شبکه اشیا و آدم‌ها و ارتباطات تازه بود که گروه‌هایی از ایرانیان را به صرافت «فاعلیت شناسایی» این جهان و تصرف ذهنی و فنی در آن انداخت. آن‌قدر به نام دانش (به‌مثابه نظام نوین معرفت) سخن گفتند تا لحظه زایش دانشگاه رسید. ضعف و قوت‌های ایده دانشگاه و تاریخ دانشگاه ایرانی، هر چه هست یا نیست، لازم است در پیشاتاریخ آن نیز پی‌جویی شود.</p>

۱. مقدمه

دانشگاه در ایران به مسئله‌ای عمومی تبدیل شده است. چندصد سازمان، مؤسسه یا واحد مجزا، در یک گستره جغرافیایی بزرگ از پایتخت تا همه مراکز استان‌ها، حتی تا کوچک‌ترین شهرستان‌ها، در جای جای کشور، با پراکنش بسیار زیاد در پهنه‌های این سرزمین، به نام دانشگاه فعالیت می‌کنند، با چند میلیون دانشجو در انبوهی از رشته‌ها و ده‌ها هزار عضو هیئت علمی و کارمند که با مدیرانشان عدد بزرگی را به دست می‌دهد. چندین میلیون تحصیل کرده (۱۳-۱۴ میلیون) را هم به این بیفزایید. گاه در جاهای دوردست کشورمان شاهدیم که عدد شاغلان آن (اعضای هیئت علمی، کارکنان و مدیران) به علاوه دانشجویان و خانواده‌هایشان تقریباً معادل است با کل جمعیت ساکن در آن جا و بعضاً هم بیشتر.

بُعد خانوار در ایران حدود سه و خرده‌ای هست و جمعاً بیست و چند میلیون خانوار داریم، از تک‌زیست‌ها تا خانواده‌های معمولی و اشکال جدیدتر خانوار. بیشتر این‌ها یک یا چند دانشجو و دانش‌آموخته دارند. دولت و خانوارها و بعضاً سازمان‌های غیردولتی و شبه‌دولتی، این دانشگاه‌ها را در نهادهای آن‌ها تأمین می‌کنند و دوباره در آن سوی ستانده‌های دانشگاهی نیز، با این مؤسسات به صورت تنگاتنگ سروکار دارند. مثلاً دانش‌آموختگانش را به کار می‌گیرند و از سایر خدمات استفاده می‌کنند. خود چندصد هزار دانش‌آموخته بیکار (یا شبه‌بیکار) نیز در این وسط یک عدد سرگردان و اتفاقاً خیلی هم مهم دیگری است. همه این‌ها، که تا کنون نمونه‌ای فقط ذکر شد، حسابشان با دانشگاه هست و اگر درباره دانشگاه سخنی بگویند و پرسشی بکنند، خود یک همه‌مهم ملی می‌شود، و شده است.

در لحظه ورود به دانشگاه، مسئله عبارت از کنکور و مناقشات راجع به مافیاهای مالی پشت کنکور است، پس از ورود نیز، کیفیت علم‌آموزی در دانشگاه مطرح است، سپس زندگی رضایت‌بخش دانشجویی و فضای جنب‌وجوش در پردیس به میان می‌آید، و نهایتاً معضل بیکاری دانش‌آموختگان محل مباحثات ملی قرار می‌گیرد؛ به علاوه این‌که دانشگاه‌ها برای کشور چه می‌کنند، تأثیر اجتماعی‌شان چیست، و اصلاً ایده دانشگاه مدرن چقدر اصالت دارد، خصوصاً که حدود نصف دانشگاه و مافیاهای مربوط به علوم انسانی می‌شود که خودش از ابتدای انقلاب تا یومنا هذا اصولاً به لحاظ مشروعیتش زیر سؤال و محل مناقشه بود و هست، از زبان بالاترین مقامات تا بقیه در مجامع رسمی و غیررسمی.^۱

هم به دانشگاه روی می‌آوریم و هم درباره کیفیت دانشگاه و کارآمدی آن بگوئیم. مسئله تقلب و دستبرد علمی و بازار پایان‌نامه‌نویسی و سایه‌نویسی را نیز به این‌ها بیفزایید. حرف و حدیث‌ها

۱. درباره این بخش از بحث، نویسنده جداگانه در کتاب علوم انسانی در ایران و مسئله تأثیر اجتماعی بحث کرده است (فراستخواه، ۱۳۹۹).

از بولتن‌های دانشجویی و شبکه‌های اجتماعی مجازی مان تا اشپرینگر» و الزویر» و خبرنگار مجله ساینس در آن سوی عالم امتداد دارد. عجیب است وقتی هم که پروپاگاندا لازم داریم، دم‌دست‌ترین چیزی که راحت می‌توانیم خرجش کنیم محصولات علمی مثلاً به حساب عدد سردستی مقالات و نرخ رشد آن‌ها است که در حدود سه‌هزار نشریه علمی منتشر می‌شود، حتی اگر خواننده هم نشوند. چون اگر این مجلات گواهی پذیرش ندهند، کسانی که دانشجویانمان باشند، نمی‌توانند فارغ‌التحصیل بشوند و کسانی دیگر هم که خودمان باشیم، نمی‌توانیم مسیر شغلی مان را طی کنند و مثلاً از مرتبه استادیاری به دانشیاری یا از دانشیاری به استادی برسیم، تا بلکه حقوقمان چند سنار افزایش پیدا بکند و در این روزگار تورم‌های چنددهه در صدی دوام بیاوریم. حکایت عجیبی است. بدون مقالات، البته، مدیران هم نمی‌توانند به جایگاه رتبه‌بندی دانشگاهشان مباحث بکنند. چنین است و آن چه گفته شد شمه اندکی است از ازدحام گفتاری راجع به دانشگاه در جامعه ما. این بگو مگو تا آن سوی تاریخ دانشگاه نیز کشیده می‌شود و در این که اصلاً موجودیتش ایرانی است یا وارداتی؟ ایده‌اش چقدر مشروعیت دارد و موطن و منشأ آن چیست؟

بدین ترتیب، پرسش مقاله حاضر از تاریخت دانشگاه و ایده آن در ایران است. از روش فراتحلیل مطالعات پیشین نویسنده و دیگر محققان استفاده می‌شود و تمایز آن نسبت به بحث‌های قبلی، مفهوم پیشاتاریخ است. درباره تاریخ تأسیس دانشگاه و سیر تحولاتش، پیشتر به قدر کافی کار شده است. آن چه در این جا بحث می‌کنیم پیشاتاریخ دانشگاه در ایران است. آیا دانشگاه تهران در سال ۱۳۱۳ یا حتی مدارس عالی ایران در دهه ۱۲۹۰ و ۱۳۰۰ از هیچ برآمدند؟ اگر نه، آن چیست که شرایط امکان تاریخت دانشگاه و پدیدایی ایده آن را فراهم ساخت که تاریخ دانشگاه مسبوق به آن بود و از آن برخاست؟

۲. پیشینه و پس‌زمینه نظری مباحث پیشاتاریخ

پیش از این، انبوهی مباحثات درباره دانشگاه در ایران منتشر شده است (از جمله بنگرید به: انجمن اسلامی دانشجویان دانشگاه علوم پزشکی، بی‌تا؛ باقری، ۱۳۷۸؛ بحرانی، ۱۴۰۰؛ تاجیک، ۱۳۸۳؛ تهرانیان، ۱۳۵۶؛ توفیق، ۱۳۹۶؛ حیدری و عزیزآبادی، ۱۴۰۰؛ رفیع‌پور، ۱۳۸۱؛ صمیم، ۱۳۹۹؛ طباطبایی، ۱۳۹۸؛ فاضلی، ۱۳۸۷؛ فراستخواه، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۳، ۱۳۹۷، ۱۴۰۰ الف، ۱۴۰۱؛ فیاض، ۱۳۸۹؛ قانعی‌راد، ۱۳۸۱؛ مصباحیان، ۱۳۸۸؛ مناشری، ۱۴۰۰؛ منصوری، ۱۳۹۳؛ نبوی، ۱۳۸۳؛ نراقی، ۱۳۵۵؛ نصر، ۱۳۷۹).

چیزی که بحث کافی نشده است پیشاتاریخ دانشگاه در ایران است. پیشاتاریخ^۱ در مطالعات ادوارشناسی و دوره‌بندی^۲ به میان می‌آید، به‌ویژه در تاریخ خُرد که خود در مکتب تاریخ‌نگاری آنال ریشه دارد. این مکتب در فرانسه نیمه نخست قرن بیست و از بسط علوم برخاست و به تشریح جزئیات، گذر از ابرروایت‌ها و خلق روایت‌های خاص‌تر از تاریخ تأکید کرد. پیشاتاریخ مفهومی مرزی و فازی است و آن را متخصصان ریزبین‌تر که طالب تجسس و دقت نظر هستند، و آرشیداران^۳ و آن‌ها که با مدارک علمی و شواهد بیشتر و دقیق‌تر سروکار جدی دارند، دنبال می‌کنند. اینان به مشهورات شایع درباره یک موضوع بسنده نمی‌کنند و می‌کوشند شواهد و اطلاعات ریزتر درباره موضوع فراهم آورند و با صورتبندی این اطلاعات، شکل‌گیری آن را با جزئیات بیشتر توضیح دهند (سیارتو، ۱۳۹۵؛ Ginzburg, 2012). این، در حقیقت، تاریخ تجسسی، شرلوک هولمز، کارآگاهانه و سرنخ‌یابانه است (فراستخواه، ۱۴۰۰، ب).

درباره موضوعات علم و آموزش عالی نیز، این رهیافت جدید را در مباحث سال‌های اخیر شاهد بوده‌ایم. برای مثال، یوهان هیلبورن درباره پیشاتاریخ جامعه‌شناسی بحث کرد و ریشه‌های جامعه‌شناسی را از دورکیم (۱۸۹۵)^۴ و حتی فیزیک اجتماعی اوگوست کنت (۱۸۵۱ م) خیلی آن‌سوتر به کل عصر روشنگری و عقب‌تر تا مونته‌سکیو و هابز و نهایتاً تا رنسانس عقب‌تر برد. یعنی، درحالی‌که هنوز آثار و اسنادی به‌عنوان جامعه‌شناسی رسماً ثبت نشده بود، مبادی اندیشه‌ای، زمینه‌ها، عناصر و مقوماتش تکوین می‌یافت. وی از روشنفکران و مباحث اجتماعی آن‌ها در سالن‌ها و تقلای مصلحان اجتماعی و کنشگران انقلاب‌های علمی و اجتماعی بحث کرده است که چگونه این‌ها سرانجام به لحظه شکل‌گیری تاریخی جامعه‌شناسی انجامید، آن‌گاه که امر اجتماعی، که امری وجودی بود و خواص و قواعد خودش را داشت، به میان آمد. امر اجتماعی دیگر نه تقدیری از مشیت پیشین تلقی می‌شد و نه حتی پلتفرمی حقوقی برای دولت - ملت. امر اجتماعی دانش متعینی لازم داشت تا فهمیده و توضیح داده شود و همین شد که به ظهور تاریخ رسمی علم جامعه‌شناسی انجامید (Picon, 1988; Heilborn, 2013; 2008; Puras, 2014; Lepenies, 1988).

در ایران نیز، دانش جامعه‌شناسی به همین صورت توضیح‌دانی است، نه این‌که نخبگانی مثل صدیقی یا مهدوی در اواخر دهه ۱۳۱۰ و اوایل دهه ۱۳۲۰ آن را یک‌باره و خلق‌الساعه به میان بیاورند، ترجمه‌هایی کنند، چیزهایی بنویسند و درس‌هایی در دانشسرای عالی و دانشکده ادبیات دانشگاه تهران

1. prehistory
2. periodization
3. archivalists

۴. سال ۱۸۹۵ آغاز قرار گرفتن او در کرسی علوم اجتماعی در دانشگاه بوردوی فرانسه و تدریس او بود.

بدهند، یا مثلاً مهدوی در سال ۱۳۲۲ کتاب مقدمه‌ای بر علم الاجتماع را منتشر کند و تاریخ جامعه‌شناسی این چنین به یک باره آغاز شود، چنان‌که در مباحث ما آمده است (عبداللهی، ۱۳۷۰؛ اشرف، ۱۳۷۶؛ آزاد ارمکی، ۱۳۷۸؛ روح الامینی، ۱۳۸۱؛ مجله جامعه‌شناسی ایران، ۱۳۸۱).

خیلی پیشتر از این «آغازهای تاریخ رسمی»، کسانی، بدون این‌که جامعه‌شناس باشند و اصلاً کارشان علم‌ورزی باشد، جامعه ایرانی را مسئله‌مند کردند، اموری را که ناچیز می‌نمود چیز کردند و گفتند در این جا چیزهایی هست. هر کدام به نحوی پرسش‌هایی درباره امور جامعه مطرح کردند. همین پرسش‌ها از جامعه و بگومگوها درباره پدیده‌های اجتماعی مثل جمعیت، زاد و ولد، فقر و فحشا و بیماری، قحطی و عقب‌ماندگی، ارتشا، نارضایتی، تضادها، مهاجرت و مانند آن و نیز اموری مانند سرشماری نفوس، حساب مالیات، مایه‌کوبی و مانند آن بود که «امر اجتماعی» را (متمایز از امر سیاسی) برجسته کرد و محل توجه قرار داد. بدون این‌که بانیان این بگومگوها جامعه‌شناس یا حتی لزوماً عالم رشته‌های خاص دیگر و شناخته‌شده علمی باشند، بلکه مثلاً مسافری از آن سوی جهان یا مصلحی اجتماعی بودند و دیگر عاملان اجتماعی که به نام جامعه سخن‌های جدی گفتند و همین‌ها لحظه‌های زایش پیشاتاریخ جامعه‌شناسی شدند، آن‌گاه که هنوز چند دهه سالی به تدریس رسمی جامعه‌شناسی و نوشته‌های مشخص جامعه‌شناختی در ایران مانده بود. مثلاً اگر حدود دهه‌های ۱۲۳۰ و ۱۲۴۰ را آغاز اولین توجهات و فعالیت‌های سرشماری توسط کسانی چون عبدالغفار نجم‌الدوله در نظر بگیریم (فراستخواه، ۱۴۰۲)، همین می‌شود قریب به یک سده قبل از آغاز تاریخ آموزش جامعه‌شناسی در ایران.^۱ پس دست کم می‌توانیم به اندازه یک قرن، از پیشاتاریخ جامعه‌شناسی در ایران صحبت کنیم (طلوعی، ۱۳۹۴).

۳. بحث و تحلیل

ایده دانشگاه در ایران از رهگذر ماده‌ای برخاست و مسبوق به آن بود. این‌جا محل تأمل در فلسفه هگلی است. سخنی مشهور از مارکس جامعه‌شناس هست که در آثارش آمده است. او از هگلی‌های چپ در آلمان قرن نوزدهم بود و گفت هرم گلی روی کله‌اش وارونه ایستاده بود و من آن را برمی‌گردانم و روی قاعده‌اش می‌نهم تا هرچه هست، در متن امر واقع پی‌جویی شود (Moseley and Smith, 2014: 3).

مارکس تحت تأثیر فون‌ترباخ بود و با هم به‌جای ایدئالیسم دیالکتیکی هگل، ماتریالیسم دیالکتیکی را بنا گذاشتند. حرف حساب این ماتریالیسم این بود که هرچه هست از تنش‌های مادی و زندگی

۱. برای تفصیل عملکردهای مرزی میرزا عبدالغفار نجم‌الدوله، از جمله نقشه توپوگرافی و تشخیص نفوس دارالخلافه، که نویسنده او را به‌عنوان یکی از کشگران مرزی در فصل «اعتضاد السلطنه و قلمروهای مرزی» شرح داده است، بنگرید به: فراستخواه، ۱۴۰۱.

انضمامی خلاق برمی خیزد و تش در جهان معانی و ایده‌ها را پدید می‌آورد. ایدئالیسم هگلی از ایده شروع می‌شد و به ماده می‌رسید. ماتریالیسم درست در مقابل ایدئالیسم است و می‌گوید از ماده شروع بکنیم و بعد ببینیم ایده چطور از متن آن برمی‌آید.

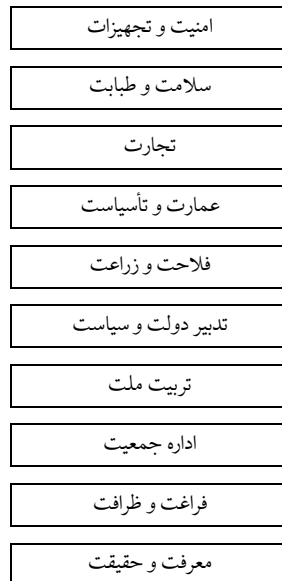
علم جدید و دانشگاه به‌مثابه نهاد علم مدرن نیز چنین بود. اهمیت یافتن علم جدید در تاریخ معاصر چندان هم با مدل سوژه‌بنیان قابل توضیح به‌صورتی رضایت‌بخش نیست. تحولات عینی و تغییرات در میدان نیروها به کردارهای گفتمانی می‌انجامید و از این طریق، دانش مدرن به دال مهم بدل می‌شد. کسانی ابتدا به سکون در خلأ نمی‌نشستند بیندیشند و علم پیدا شود، بلکه متن اجتماعی و زندگی مادی مردم و امور واقع بود که منطق درونی و تغییرات در آن‌ها، به احساس نیاز به علم و نظام دانایی نوآین با معرفت‌شناسی و روش‌شناسی خاصی که داشت دامن می‌زد، شرایط امکان برای زایش گفتمان علمی و کاوش علمی و علم‌ورزی را فراهم می‌آورد و در متن تب‌وتاب‌های این عالم عینی و از رهگذر چنین مسیر جدالی (مثلاً میان مکتب‌داران سنتی و مدرسه‌سازان جدید، میان گروه‌های مرجع سنتی و جدید) بود که دانشمندان به عرصه می‌آمدند و عمیق‌ترین اندیشه‌ها و نظریه‌ورزی‌ها امکان‌پذیر می‌شد.

بدین ترتیب، ایده دانشگاه و تاریخ دانشگاه نیز مسبوق به یک پیشاتاریخ است. جریان واقع این‌طور نبود که روزی در خلأ چند عامل اجتماعی، حالا چه در دولت یا بیرون از دولت، فکر بکری به سرشان بزنند، ایده‌ای بدهند، استدلالی کنند و تصمیم به تأسیس نهادی به نام دانشگاه بگیرند و به همین ترتیب، تاریخ دانشگاه آغاز شود؛ حالا چه مبدأ آن را به حساب دانشسرای عالی و مدارس عالی دهه‌های ۱۲۹۰ و ۱۳۰۰ منظور کنیم و چه لحظه تأسیس رسمی دانشگاه تهران در سال ۱۳۱۳ (فراستخواه، ۱۳۸۸، ۱۴۰۰ الف)، بلکه مادیت و عینیت متن زندگی جامعه و دگرگشت‌های آن بود که امکان تکوین ایده دانشگاه را فراهم آورد، آن هم نه یک‌باره و ابتدا به ساکن، بلکه طی دوره‌ای درخور توجه از زمان ایرانی که این برهه زمانی همان پیشاتاریخ دانشگاه در ایران به حساب می‌آید. وقتی در آغاز دهه ۱۳۱۰ در اتاق‌های دانشسرا یا در هیئت دولت یا جلسات و مکالمات نخبگانی از نیاز به تأسیس «عمارت یونیورسیت» و معادل مناسب فارسی برای آن جریان داشت، ده‌ها سال بر جامعه ایران گذشته بود که پیشاتاریخ دانشگاه را باید از آن سراغ گرفت.

شاید بتوان گفت که پیشاتاریخ دانشگاه ایرانی دست‌کم بدون ده پیشران جدی تمهید نمی‌شد. این‌ها بودند که جامعه ایران را در قرن نوزدهم و قبل از مشروطه به صرافت امری انداختند که در بعد از مشروطه، با مدارس عالی و نهایتاً دانشگاه تهران، تاریخ دانشگاه و آموزش عالی ایرانی را رقم زد. این ده پیشران عبارت بودند از: ۱. امنیت، ۲. سلامت، ۳. تجارت، ۴. عمارت و تأسیسات، ۵. فلاحت و

زراعت، ۶. تدبیر دولت و سیاست (و دیپلماسی)، ۷. تربیت ملت، ۸. اداره جمعیت، ۹. فراغت و ظرافت، و ۱۰. معرفت و حقیقت.

چنان‌که می‌بینیم، بیشترین خاستگاه امور عینی و انضمامی بود، مثل مواجهه با جنگ‌های روس و نیاز به تجهیزات کارآمد، مقابله با بیماری‌های واگیر مثل وبا، بازرگانی و کسب منفعت و ثروت، سازه‌های شهری و مهندسی و عمران و آبادی، کشاورزی و تولید مایحتاج زندگی، قانون‌نویسی و امور حقوقی و فنون مذاکره با دولت‌ها، آموزش و تعلیم و تربیت، هنرها و عکاسی^۱ و صنایع مستظرفه. البته، یکی از این امور نیز نفس نیاز انسان به معرفت و ادب و پی‌جویی حقیقت بود که نیاز جدی ایرانیان به حوزه‌های دیگر و مهم دانش همچون فلسفه، ادبیات، تاریخ و علوم انسانی و اجتماعی و نیز علوم محض و پایه را ایجاب می‌کرد. به هر صورت، دست‌کم ده پیشران در تکوین پیشاتاریخ دانشگاه ایرانی بسیار دخیل بودند (شکل ۱).

شکل ۱. ده پیشران در تکوین پیشاتاریخ دانشگاه ایرانی

تعادلی نسبی که در اوایل دوره قاجار در زندگی جامعه به‌رغم همه حوادث و نامایماتش بود، بر اثر تحولات برهم می‌خورد. یک سرچشمه‌اش تغییرات در محیط جهانی بود. ایران نیز در موقعیت حساسی از منطقه و در میانه انواع کشاکش‌ها و رفت‌وآمدهای قرن نوزدهمی قرار داشت. پای مأموران،

۱. درباره تأثیر همکین تکنولوژی عکاسی در متافیزیک ایرانی، یک رساله دکتری در گروه جامعه‌شناسی دانشگاه علامه زیر نظر نویسنده مقاله و به اهتمام رحیم یوسفی اقدام اجرا شد. برای بخشی از نتایج آن، بنگرید به: یوسفی اقدام و همکاران، ۱۴۰۰؛ یوسفی اقدام و فراستخواه، ۱۴۰۰.

جهانگردان، مسافران و بازرگانان به این سرزمین باز می‌شد و از این سو نیز، کسانی برای تجارت یا سیاحت یا مأموریت می‌رفتند. همه این آمدورفت‌ها بخشی از میدان نیروها و تحرک آن‌ها برای دستیابی به منابع و کسب مطلوبیت از آن بود، منابع درآمدی یا نیرومندی یا پایگاه اجتماعی و منزلتی و مانند آن. همین منابع قدرت و ثروت و موقعیت بود که سفارت یا مأموریت امثال اوزلی و جونز و سرجان ملکم یا گاردان و ژوبر را در ایران رقم می‌زد، یا تاجرانی مثل چارلز و ادوارد بورگس یا بونهام را به ایران گسیل می‌کرد، یا دستگاه قاجار را به صرافت سلاح‌ها و فنون و تأسیسات جدید می‌انداخت و به اعزام محصل یا مأمور سوق می‌داد.

بعد از این و در متن همین تحرکات بود که فکرهای بیشتری به کار می‌افتاد. مقایسه شرایط زندگی در لندن، پاریس یا پترزبورگ با تبریز، تهران و اصفهان سبب پرسش‌ها و تنش‌هایی می‌شد؛ خصوصاً در بحبوحه‌ای از بیماری‌های واگیر و مرگ‌ومیر و قحطی و فقر و فساد و انواع نگون‌بختی‌ها. چنین بود که نخبگانی به این نتیجه رسیدند که زیستن در این دنیای متفاوت و پرمشکل، مقتضیات دیگری دارد، از جمله این‌که در این دنیا، باید عقل خود را به کار گرفت و جهان طبیعی و اجتماعی را به‌نحو دقیق‌تر، موثق‌تر و با روش‌های منظم‌تر بررسی کرد. امر علمی از این طریق اهمیت یافت.

ایرانیانی متوجه می‌شدند که مسئله وبا و حصبه و دیفتی یک امر علمی است. پیشتر، این‌ها بلا و تقدیر انگاشته می‌شدند و اگر هم سراغ حکیم و ادویه رفته می‌شد، همه در نظام معرفت سنتی بود. در آن جهان سنتی، انسان موجودی خودبنیاد نبود و فاعل شناسایی این عالم و کارگزار تغییر آن تلقی نمی‌شد، بلکه موجودی بود که خود را پیرو امر پیشین و تقدیر الهی می‌دید و زانوی اشتر را هم اگر می‌بست، با توکل بود و دواپی هم اگر می‌داد، افاقه‌اش را چشم به آسمان بود.

اما امور مادی و این جهانی مثل مکان جغرافیایی ما در منطقه، رقابت‌های دول قوی بر سر این منطقه، سرمایه‌داری جدید که در پی بازاری برای کالاهایش می‌گشت، بازرگان، محصل، مأمور یا مسافری که می‌رفت و خیابان‌ها و تأسیسات و نهادهای مدرن را در لندن و پاریس و پترزبورگ می‌دید، با وضع متفاوتی از بهبود و رفاه اجتماعی و قوانین کارآمد و دیگر تغییرات روبه‌رو می‌شد و آن را با شرایط ملموس کشورش مقایسه می‌کرد. همه این‌ها موجب می‌گشت که گروه‌هایی از جامعه ایران در آفاق دنیای جدید قرار بگیرند و چنین بود که خردباوری جدید در نظرشان اهمیت یافت و نظام نوین دانایی در آن اعتبار گرفت. بدین ترتیب، بخشی از نخبگان و گروه‌های جدید اجتماعی، نیک‌بختی جمعی و اداره کشور را موکول به علم دیدند، تربیت ملت و تدبیر دولت را موقوف به علم دیدند، و این دقیقاً یعنی امر علمی (فراستخواه، ۱۳۷۳).

بوی گنداب‌های شهر و بیماری‌های ناشی از آن امر علمی را برجسته کرد، شهرسازی و خیابان‌کشی امر علمی شد، بیمارستان امر علمی شد، حساب زاد و ولد و جمعیت امر علمی شد،

اداره کشور به معنای اداره جمعیت تلقی شد و امر علمی شد. این عطف توجه به امر علمی بود که ایجاب می‌کرد محصل بیشتر به خارج اعزام شود، کتاب‌ها ترجمه شود، و چاپ شناخته شود. از همین جا بود که مدارس جدید اهمیت یافتند و تأسیس شدند (ابتدا در میان اقلیت‌های ایرانی که طبعاً رفت‌وآمد اروپایی‌ها و مسیونرها در قلمرو زندگی آن‌ها بیشتر بود، و سپس در جاهای دیگر کشور)، مطبوعات به راه افتاد و دارالفنون تأسیس شد (فراستخواه، ۱۳۸۸؛ مناشری، ۱۴۰۰).

اگر حوالی سال ۱۱۵۰ش را در نظر بگیریم که ابوطالب رساله در اثبات هیئت جدید را تحریر کرد، می‌شود هفتاد سال قبل از تأسیس دارالفنون و یک‌ونیم سده پیش از دانشگاه تهران، و اگر حدود سال ۱۲۵۰ش را منظور کنیم که در دارالانطباعات دوره اعتضاد و اعتماد کسانی همچون محمدحسین فروغی و دیگران دست به کار ترجمه و تألیف بودند، هنوز حدود نیم قرن به پیدایش مدارس عالی و دارالمعلمین و بیشتر از آن به آغاز تاریخ دانشگاه در ایران می‌ماند (فراستخواه، ۱۴۰۰ الف).

سپیده‌دمان پیشاتاریخ دانشگاه در ایران از مواجهه با تاریخ انحطاط سر زد. بر بستر تحولات موقعیتی و عینی مذکور در سطور بالا، عاملان انسانی جدیدی در ایران ظهور کردند که تاریخ انحطاط از چالدران تا ترکمانچای را مسئله‌مند کردند و از وضع فکری ایران پرسش جدی کردند. خاستگاه‌های ایده دانشگاه در این پیشاتاریخ فراهم شد. با تجربه‌های زیسته و اندیشیده جدید دریافته می‌شد که سنت‌های معرفتی و دانشی قدیم امکانات توضیح رضایت‌بخش و موثقی از شیوع بیماری‌ها، گسترش فقر، رکود، درماندگی، پس‌افتادگی ایرانی، فرسودگی بناها، آلودگی شهرها، کمبود غذا، استبداد دولت و جهالت ملت، بی‌فروغی اوقات فراغت و پژمردگی کنجکاوی در ذهن ایرانی را ندارند و از این طریق، متفکران ما به ضرورت نظام معرفتی نوآئین در دانش رسیدند و کنشگران با کلیت دانش در سطح عالی تماس مفهومی پیدا کردند. آن بی‌اعتنایی سیستماتیک به علم که حتی با وجود خرید تسلیحات جدید از اروپا توسط دولت‌هایی مثل صفویه بر ایران حاکم بود، جای خود را به پرسش‌ها و کنجکاوی‌های تازه علمی داد (فراستخواه، ۱۴۰۲).

نخبگانی خواستار تحول در ساخت دانش، نظام معرفت و شیوه‌های آموزش شدند و مهم‌ترین سازهایی که در ذهنشان نشست خردباوری و نظام دانایی مدرن بود. مجموع تحولات عینی پیش‌گفته و تحولات ذهنی اخیرالذکر، پیشاتاریخ دانشگاه را از قبل مشروطه تا دوره پسامشروطه رقم زد و به لحظه زایش دانشگاه در دامان جنبش نوسازی ایران رسید. اگر بخواهیم از توماس اوزبورن و نیکلاس رُز^۱ وام بگیریم (به‌نقل از: طلوعی، ۱۳۹۴)، کنشگران آن‌قدر طی یک پیشاتاریخ به نام دانش سخن گفتند تا مکانی و نهادی برای آن ساختند که فضا-زمانی تحت عنوان «دانش+گاه» بود و تاریخ سالنامه‌ای دانشگاه آغاز شد.

1. Thomas Osborne and Nikolas Rose

پیشاتاریخ ایده دانش جدید و نهاد مدرن دانشگاه همین «به نام دانش سخن گفتن» بود که آن را در نخستین سفرنامه‌های ایرانیان می‌بینیم. یک شاهد مثال سفرنامه میرزا صالح است. وی طی سال‌های ۱۱۹۴ تا ۱۱۹۸ ش برای تحصیل به لندن رفت که قریب ۱۱۰ سال پیش از لحظه آغاز تاریخ دانشگاه است. این مقدار از زمان متعلق به پیشاتاریخ دانشگاه در ایران است، چراکه دال مرکزی علم با برجستگی زیاد در گزارش سفر میرزا صالح و رساله‌ها و مکتوباتی دیگر از این دست آمده است، از پل و ستیمنستر بر روی رودخانه تایمز وارد می‌شود و متعاقبش جابه‌جا توجهش معطوف به امور نوپدید علمی است، آن هم نه لزوماً فقط در معنای ابزاری علم (با توجه به ارزش‌های عملی و کاربردی‌اش)، بلکه همچنین به جهت استکمال نفس و شوق معرفت و پی‌جویی حقیقت و معنابخشی و ادراک از عالم و آدم: «دستگاه پشم‌بافی از برای ماهوت ... مکتب‌خانه به جهت جوانان ... و دارالشفایی ... به دستگاه دیگر که کاغذ می‌سازند ... معدنیات را به چرخ بسته و به چرخ زنجیری پیچیده ... علاج دوی آبله که از گاو گرفته ... به حمایت اطبا و جراحان ... تجارت لندن موافق جمعیت ... پانصد کشتی علی‌الدوام در بالای رود تمز ... در لندن سی هاسپیتال است، یعنی دارالشفای ... دو مدرسه ... که اطبا را امتحان نموده ... در لندن ده تماشاخانه ... دستگاه‌ها ساخته‌اند که به علت گردش چرخ و قوت بخار، کار یک‌صد نفر عمله را یک چرخ و سه نفر آدم می‌کند ... در انگلند، ماهوت به عمل آمده ... دستگاه ابریشم‌بافی بسیاری ... شیشه‌گری و بلورسازی و الماس‌تراشی ... ساعت بزرگ و کوچک ... در صنایع و بدایع و اختراعات سرآمد روزگار ... سعی آن‌ها این‌که عمر آن‌ها به هرزه تلف نشود ... لذت علم و کمال را دریافته، نفس خود را ترقی می‌دهند ... در مدارس انگریزی، همه زن و مرد در جلوه دادن کمالات خود ساعی هستند.» (شیرازی، ۱۳۴۷).

۴. نتیجه‌گیری

آیا ایده دانشگاه و تاریخ دانشگاه در ایران از هیچ درآمده است؟ آیا از ذهن نخبگان یک‌باره برخاسته، با ابلاغیه‌ای دولتی صورت رسمی به خود گرفته و از این رهگذر، تاریخ رسمی سالنامه‌ای آن آغاز شده است؟ از مطالعه حاضر این نتیجه به دست آمد که چنین نیست. دانشگاه نه قابل تقلیل به تاریخی رسمی است و نه فروکاستنی به امریه‌ای دولتی. دانشگاه امری اجتماعی بود، قبل از آن‌که اصولاً امری تاریخی باشد. ایده دانشگاه از عینی‌ترین و انضمامی‌ترین امیال و خواسته‌ها و تعارضات و تحرکات جامعه ایرانی برخاست و ساخته شد، بی‌آن‌که هنوز تاریخ رسمی دانشگاه در ایران بوده باشد. پس از طی پیشاتاریخی بسیار پرتنش بود که سرانجام ایده دانشگاه به میان آمد و دانشگاه ایرانی تاریخت یافت.

دانشگاه در ایران رسماً در دهه ۱۳۱۰ تأسیس شده است. اگر مدارس عالی را نیز منظور کنیم، قدیمی ترین آن‌ها مدرسه سیاسی و مدرسه فلاح در دهه ۱۲۷۰، مدرسه صنعتی در دهه ۱۲۸۰، و بقیه مدارس مانند طب و پرستاری (علوم پزشکی) و صنایع مستظرفه (هنر) و علوم تربیتی و تجارت و حتی مدرسه نظامی در دهه ۱۲۹۰ و ۱۳۰۰ تأسیس شده‌اند. بدین ترتیب، دوره‌ای حدوداً چهل ساله از دهه ۱۲۷۰ تا دهه ۱۳۱۰ دوره‌ای بود که نخستین نهادهای آموزش بعد متوسطه و عالی و دانشگاهی پایه‌ریزی شدند و می‌شود این را دوره‌ای از تاریخ سالنامه‌ای آموزش عالی و دانشگاه ایرانی تلقی کرد.

اما فراموش نکنیم که خیلی پیش از این بازه چهل ساله، در واقع، از دهه ۱۱۷۰ تا ۱۲۷۰، دوره‌ای صدساله در ایران رقم خورده است که می‌توانیم پیشاتاریخ دانشگاه ایرانی و ایده دانشگاه در ایران را در این صد سال رهگیری کنیم. طی آن صد سال، یک رشته تحولات عینی در حوزه ارتباطی و داخلی این سرزمین اتفاق افتاد، میدان نیروها تغییر یافت، گروه‌های اجتماعی تازه‌ای به میان آمدند که منافع و مطلوبیت‌های خود را در چارچوب نظم موجود قابل تأمین نمی‌دیدند و حسب اطلاعاتشان از دنیای متحول بیرونی، به طرح دیگری از دانش احساس نیاز می‌کردند. ایده دانش جدید در میان ایرانیان برخاسته از تغییراتی در ماده زندگی اجتماعی آنان بود، یعنی همان که در بالا گفته شد؛ قاعده هرم هگلی دچار تب و تاب‌هایی بود و این تب و تاب‌ها در رأس هرم، یعنی در ایده دانش جدید و نهادهای دانشی جدید (دانشگاه)، بازتاب یافتند. ایده حاصل تفکرات و تأملات تازه در ذهن و در ساحت نظر بود و مهم بود، اما نه این‌که این در خلأ روی دهد، بلکه در بستری مادی و از رهگذر تحولاتی مادی و عینی.

تاجرانی مثل عبدالطیف شوشتری، وقتی به حوزه تحت استعمار انگلیس در هند سفر می‌کردند، در آن جا کالاها و خدمات و تأسیسات و اوضاعی را می‌دیدند که زندگی رضایت‌بخش‌تری فراهم می‌آوردند. در کانون گزارشی که شوشتری در تحفة العالم در دهه ۱۱۷۰ به دست می‌دهد توجه به دانش و فنون جدید قرار دارد. در فاصله دهه ۱۱۷۰ و دهه ۱۲۷۰، که مدرسه سیاسی در آستانه مشروطه تأسیس می‌شود، دوره‌ای حداقل صدساله از پیشاتاریخ دانشگاه در ایران رقم می‌خورد.

در همین تحفة العالم، محصولات و ساختارهای علمی و فنی جدید مثل دوربین، ساعت، جراثقال، کیلومترشمار، دماسنج و هواکش، مدرسه برای «پسران و دختران که با هم به مکتب بروند»، «روزنامه منتقد»، «خانه عدالت (پارلمنت)»، «تجارت و رفاه»، «شورا و مشورت»، «چاپ»، «بیمه» تا «قوانین انگلیس و نهاد حقوقی و دادگستری» که بتوان در آن خود حاکم را به شکایت ملت محکوم کرد، به تفصیل ذکر شده‌اند (شوشتری، ۱۳۶۳: ۲۸۳).

ایده دانشگاه ایرانی مسبوق به ماده و مده‌ای بود و از پیچ‌وتاب تش‌های زندگی ایرانی در سده ۱۹ به میان آمد. تحولات عینی و تغییر در میدان نیروها بود که به تولید کردارهای گفتمانی می‌انجامید و

دانش مدرن از این طریق به یک معرفت جدی بدل می‌شد. نظام نوآیند دانایی حلقه‌ای از جدال نیروها در میدان‌های واقعی زندگی ایرانی و تحرکات آن‌ها بر سر دستیابی منابع بود.

جنگ، وبا، مرگ‌ومیر، بیماری، ویرانی، قحطی، خشکسالی، فساد، نگون‌بختی، هرج‌ومرج و بی‌مقدار شدن ایرانیان بود که گروه‌هایی از آن‌ها را به صرافت طرح تازه‌ای از دانش انداخت. امر علمی به‌مثابه امری اجتماعی از این عالم عینی برخاست و در عالم ذهنی به تب‌وتاب نشست. گروه‌هایی از ایرانیان در مواجهه با تاریخ انحطاط خویش به این نتیجه رسیدند که انسان تنها است و باید فاعل شناسای جهانی باشد که در آن به سر می‌برد و آن را با تصرفات ذهنی و فنی خویش بسامان کند. این چنین، بیماری یک امر علمی شد و نه یک بلای ارضی و سماوی و یا یک تقدیر ماورائی. در نخستین رساله‌های ایرانیان، صدها بار امور عالم به امر علمی ارجاع شد. این زمانی بود که هنوز یک‌وینیم سده به آغاز تاریخ مدارس عالی ایرانی مانده بود، چه رسد به تاریخ دانشگاهی آن. ایرانیان شروع کردند به نام دانش سخن بگویند. از شوشتری تا میرزا صالح تا بقیه، صدها بار در رسائل خود از امور نوپدید علمی گزارش کرده‌اند. این گفتمان ساخته شد و قدرت کردار یافت و چون انرژی‌های ناشی از آن در این جا و آن جای سرزمین به راه افتاد، در حدود یک سده گذشته، تاریخی تازه در ایران رقم خورد که تاریخ مدارس عالی و دانشگاه بود. اگر در تاریخیت دانشگاه ایرانی قوتی هست، باید ردش را از پیشاتاریخیت آن در ایران بجوییم و اگر ضعف‌ها و ابهام‌ها و تعارض‌هایی هست، آن‌ها را هم باید در پیشاتاریخ دانشگاه ایرانی تجسس و تفحص کنیم.

تاریخ‌نویسی‌های دانشگاه نوعاً سوژه‌گرایانه هستند. فرض این تاریخ‌نویسی‌ها تمایز میان ذهن و عین، تفکر و تکنیک، و مفهوم و زمینه است. یعنی گویا فقط ذهن‌ها هستند که کار می‌کنند و طرح دانشگاه نیز از آن‌ها تراوش یافته است. در این تاریخ‌نویسی‌ها، گویا اشیای عالم هیچ‌کاره‌اند و تنها انسان‌ها هستند که با اشیا کار می‌کنند. اما حقیقتاً چنین نیست. اشیا هم با انسان‌ها کار دارند و خیلی هم کار دارند. جامعه، در واقع، شبکه‌ای از عاملان انسانی و غیرانسانی است که در مباحث «کنشگر- شبکه» به شرح و تفصیل آمده است (شریف‌زاده، ۱۳۹۷؛ Callon & Law, 1994, 1995; Latour, 2005). اشیای جدید مانند دستگاه چاپ، کتاب خارجی، دوربین عکاسی، سلاح، دارو، واکسن، تلگراف و بقیه که به حوزه زندگی ایرانی وارد شدند و ارتباطات تازه‌ای که از شبکه انسان‌ها و اشیا در عالم عینی ایران پشامشروطه شکل گرفت، ذهن ایرانی را به تقلاهای تراز نوینی واداشت که یک نتیجه آن طرح نوآینی از دانش بود و نیاز به دانشگاه داشتن و ایده دانشگاه و تاریخ دانشگاه در دوره پشامشروطه از این رهگذر رقم خورد.

۷. تعارض منافع

هیچ‌گونه تعارض منافع توسط نویسندگان بیان نشده است.

منابع

- اشرف، احمد (۱۳۷۶). غلامحسین صدیقی، بنیان‌گذار جامعه‌شناسی در ایران. مجله تحقیقات ایران‌شناسی، ۱۵(۴)، ۵۱۹-۵۳۸.
- انجمن اسلامی دانشجویان دانشگاه علوم پزشکی (بی‌تا). دانشگاه وابسته یعنی چه؟ از واژگونی نظام فاسد شاهنشاهی تا انقلاب فرهنگی اسلامی. تهران: دفتر مرکزی جهاد دانشگاهی.
- آزاد ارمکی، تقی (۱۳۷۸). جامعه‌شناسی جامعه‌شناسی در ایران. تهران: کلمه.
- باقری، خسرو (۱۳۷۸). جستاری در امکان و فرایند تکوین دانش در علوم انسانی براساس اندیشه اسلامی. در: مجموعه مقالات دانشگاه، جامعه و فرهنگ اسلامی. تهران: وزارت علوم، تحقیقات و فناوری.
- بحرانی، مرتضی (۱۴۰۰). آغاز و انجام دانشگاه در ایران. فصلنامه پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی، ۲۷(۳)، ۲۲-۱.
- تاجیک، محمدرضا (۱۳۸۳). شورش دانش‌های تحت انقیاد. در: گفت‌وگو، پادگفتمان و سیاست. تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.
- توفیق، ابراهیم (۱۳۹۶). درباره نظام دانش. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی، اجتماعی و تمدنی.
- تهرانیان، مجید (۱۳۵۶). اندیشه دانشگاه: کندوکاوی در مسائل آموزش عالی ایران. همدان: پژوهشکده علوم ارتباطی و توسعه ایران، دانشگاه بوعلی همدان.
- حیدری، آرش؛ و عزیزآبادی، زهره (۱۴۰۰). نظم درون‌ماندگار دانشگاه: فهم درون‌ماندگار نظام تولید دانش درباره دانشگاه. تهران: مؤسسه مطالعات فرهنگی، اجتماعی و تمدنی.
- رفیع‌پور، فرامرز (۱۳۸۱). موانع رشد علمی ایران و راه‌حل‌های آن. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- روح‌الامینی، محمود (۱۳۸۱). آموزش علوم اجتماعی در ایران. در: مجموعه مقالات نخستین همایش ملی ایران‌شناسی، ۳۰-۲۷ خردادماه ۱۳۸۱: مسائل عمومی ایران‌شناسی، صص ۲۹۱-۲۸۱.
- سیارتو، ایستوان (۱۳۹۵). چهار استدلال در دفاع از تاریخ خرد (مترجم: جعفر مرادحاصلی). کارنامه تاریخ، ۲(۶)، ۱۳۹-۱۵۹.
- شریف‌زاده، رحمان (۱۳۹۷). مذاکره با اشیا: برونو لاتور و نظریه کنشگر-شبکه. تهران: نی.
- شوشتری، عبداللطیف (۱۳۶۳). تحفة العالم و ذیل التحفه. تصحیح صمد موحد. تهران: طهوری.
- شیرازی، میرزاصالح (۱۳۴۷). سفرنامه، تصحیح اسماعیل رائین و محمد شهرستانی. تهران: روزن.
- صمیم، رضا (۱۳۹۹). مناسبات بروکراتیک در دانشگاه آغازین (طرح پژوهشی). تهران: پژوهشگاه مطالعات فرهنگی، اجتماعی و تمدنی.
- طباطبایی، جواد (۱۳۹۸). ملاحظات درباره دانشگاه. تهران: مینوی خرد.

- طلوعی، وحید (۱۳۹۴). پیشاتاریخ جامعه‌شناسی در ایران. ایران‌نامه، ۳۰ (۴).
- عبداللهی، محمد (۱۳۷۰). استاد دکتر غلامحسین صدیقی و جامعه‌شناسی در ایران. فصلنامه علوم اجتماعی، ۱-۲، ۲۹-۱۱.
- فاضلی، نعمت‌الله (۱۳۸۷). فرهنگ و دانشگاه. تهران: ثالث.
- فراستخواه، مقصود (۱۳۷۳). سرآغاز نواندیشی معاصر. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- فراستخواه، مقصود (۱۳۸۸). سرگذشت و سوانح دانشگاه در ایران. تهران: رسا.
- فراستخواه، مقصود (۱۳۸۹). دانشگاه و آموزش عالی: منظرهای جهانی و مسئله‌های ایرانی. تهران: نی.
- فراستخواه، مقصود (۱۳۹۳). تاریخ هشتادساله دانشکده فنی دانشگاه تهران: داستان یک خانه، داستان یک سرزمین. تهران: نی.
- فراستخواه، مقصود (۱۳۹۷). نقدی بر پروژه علم دینی و اسلامی سازی دولتی علوم و دانشگاه‌ها در ایران. سازندگی، ۱۲۳-۱۲۴.
- فراستخواه، مقصود (۱۳۹۹). علوم انسانی در ایران و مسئله تأثیر اجتماعی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- فراستخواه، مقصود (۱۴۰۰ الف). استادان استادان چه کردند: تاریخ دارالمعلمین و دانشسرای عالی از ۱۲۹۷ تا ۱۳۵۷. تهران: نی.
- فراستخواه، مقصود (۱۴۰۰ ب). نگاهی انتقادی به تاریخ‌نگاری ایرانی، مردم‌نامه، ۱۸-۱۹، ۲۶۲-۲۴۹.
- فراستخواه، مقصود (۱۴۰۱). گاه و بی‌گاهی دانشگاه در ایران (چاپ چهارم). تهران: آگاه.
- فراستخواه، مقصود (۱۴۰۲). کنشگران مرزی: صد سال نخست، از نسل شوشتری تا نسل فروغی (چاپ سوم). تهران: گام‌نو.
- فیاض، ابراهیم (۱۳۸۹). مردم‌شناسی تاریخ‌شناختی علم در ایران. تهران: شرکت چاپ و نشر بین‌المللی.
- قانع‌راد، سیدمحمدامین (۱۳۸۱). شیوه جدید تولید دانش: ایدئولوژی و واقعیت. جامعه‌شناسی ایران، ۴ (۳)، ۵۹-۲۸.
- مجله جامعه‌شناسی ایران (۱۳۸۱). یادى از غلامحسین صدیقی، بنیان‌گذار جامعه‌شناسی ایران. مجله جامعه‌شناسی ایران، ۴ (۱)، ۱۶۴-۱۶۱.
- مصباحیان، حسین (۱۳۸۸). دانشگاه: از تاریخ تا فلسفه، در ضرورت تحلیل تاریخی نهاد و بازاندیشی فلسفی ایده دانشگاه در متن جهانی آن. تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگاری، ۱۹ (۱)، ۱۵۶-۱۲۳.
- مناشری، دیوید (۱۴۰۰). نظام آموزشی و ساختن ایران مدرن (مترجم: محمدحسین بادامچی و عرفان مصلح). تهران: حکمت سینا.

منصوری، رضا (۱۳۹۳). مفهوم علم نوین، علم سنتی و موانع توسعه در ایران. تهران: مرکز الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت.

نوی، سیدعباس (۱۳۸۳). مبانی نظری و راهبردی اسلامی شدن دانشگاه‌ها. تهران: دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی.

نراقی، احسان (۱۳۵۵). دانش غرب و بینش شرق. تهران: امیرکبیر.

نصر، سیدحسین (۱۳۷۹). نیاز به علم مقدس (مترجم: حسن میانداری). قم: مؤسسه فرهنگی طه.

یوسفی اقدم، رحیم؛ و فراستخواه، مقصود (۱۴۰۰ الف). ظهور سوژه کودک در دوره قاجار: مقدمه‌ای در باب مادیت تاریخ اندیشه‌ها در ایران معاصر. فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، ۱۳(۴)، ۸۷-۵۹. doi: 10.22035/isih.2021.4460.4441

یوسفی اقدم، رحیم؛ فراستخواه، مقصود؛ ذکایی، سعید؛ و نفیسی، نهال (۱۴۰۰ ب). تکنولوژی‌های جدید و دگرگونی معنایی علم و صنعت در دوره قاجار. تاریخ علم، ۱۹(۱)، ۲۲۱-۱۸۳. doi: 10.22059/JIHS.2021.331872.371653

Callon, M., & Law, J. (1994). Reframing and grounding Nonhuman Agency. *American Behavioral Scientist*, 37(6), 839-856.

Callon, M., & Law, J. (1995). Agency and the hybrid collectif. *South Atlantic Quarterly*, 94, 481-507.

Ginzburg, C. (2012). *Threads and Traces: True False Fictive* (A. C. Tedeschi, & J. Tedeschi, Trans.). Berkeley, CA: University of California Press.

Heilbron, J. (2013). *The Rise of Social Theory*. Cambridge: Polity Press.

Latour, B. (2005). *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. UK: Oxford University Press.

Lepenes, W. (1988). *Between Literature and Science: The Rise of Sociology*. New York: Cambridge University Press.

Moseley, F., & Tony, S. (Eds.) (2014). *Marx's Capital and Hegel's Logic: A Reexamination*. Netherland: Leiden.

Picon, A. (2008). Utopian Socialism and Social Science. In T. M. Porter & D. Ross (Eds.), *Cambridge History of Science*, vol. 7: *The Modern Social Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.

Püras, A. (2014). Robert Owen in the History of the Social Sciences: Three Presentist Views. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 50(1), 58-78. doi: 10.1002/jhbs.21644

